

MALİKİ FAKİH İBN EBÎ CUM'A EL-MAĞRÂVÎ'NİN İSPANYOL ZULMÜ ALTINDAKİ ENDÜLÜS MÜSLÜMANLARINA (MORİSKOLARA) GÖNDERDİĞİ İKRAH/TAKIYYE FETVASI

Dr. Necmeddin GÜNEY*

Özet: Endülüs tecrübesi, yedi asırdan fazla süren ve Avrupa tarihinin gördüğü en kapsamlı bir arada yaşama (*convivencia*) tecrübesiydi. Ancak bu tecrübenin yaşandığı topraklar aşamalı olarak kaybedildi ve 1492'de Gırnata'nın düşmesiyle, İspanyol krallığı *reconquista* ('yeniden fetih') hedefini gerçekleştirmiş oldu. Bu tarihte, Endülüslü Müslümanlar, öncelikle İspanyol idaresi altında yaşama ve hicret seçenekleri arasında kaldılar. Göç edebilenler, bütün varlıklarını geride bırakarak Kuzey Afrika ve Osmanlı topraklarına hicret ettiler. Göç edemeyen Müslümanlar ise, Gırnata'yı teslim ederken yapılan anlaşmaya istinaden dinlerini ve kültürlerini burada sürdürme ümidiyle İspanyol hâkimiyeti altında yaşama devam ettiler. Ancak kısa süre sonra bu anlaşma şartları İspanyollarca ihlal edilmeye başlandı. Müslümanların bu duruma isyan etmesi sonucunda, anlaşma geçersiz sayıldı ve çeşitli şehirlerdeki Müslümanlar kademeli olarak vaftiz edilerek Hıristiyan kabul edildiler. Moriskoların, içinde buldukları bu zor şartlarda dinen ne yapmaları gerektiğini, İslam ülkelerindeki âlimlere sormak amacıyla mektuplar yazdıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan şu anda elimizdeki tek örnek, Vehrân (Oran) şehri müftüsü İbn Ebi Cum'a el-Mağrâvî'ye ait, kendisine yazılan mektuba cevaben yazdığı 1504 tarihli mektubudur. İbn Ebi Cum'a, fetva mahiyetindeki bu mektubunda, ölümden kurtulmak için zahirde Hıristiyan gibi görünerek Müslümanlıklarını nasıl gizleyebileceklerini, ibadetlerini nasıl yerine getirebileceklerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Mektup, Endülüs Müslümanlarını aynı zamanda teselli etmekte, müjdelemekte ve ümitlendirmektedir. Makalemizde, konunun tarihi arka planı ortaya konulduktan sonra, İbn Ebi Cum'a'nın bu fetvası, İslam fikhindeki ikrah ve zaruret gibi ahkâm açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İbn Ebi Cum'a, Fetva, Zaruret, Takiyye

The Duress/Dissimulation (Ikrah/Taqiyya) Fatwa sent by Maliki Scholar Ibn Abi Jum'a al-Maghrawi to Andalusian Muslims (Moriscos) under Spanish Oppression

Abstract: The Andalusian experience was the most comprehensive convivencia experience seen in Europe's history, with more than seven centuries of experience. However, the land of this experience was gradually lost and in 1492 with the fall of Granada, the Spanish Kingdom ended the Reconquista process. In 1492, Muslims of Andalusia had to choose between the options of living under the Spanish rule or and leaving the country. Those who could migrate left all their assets behind and immigrated to North Africa or Ottoman lands. Muslims, who stayed, continued to live under Spanish dominance in the hope of continuing their religion and culture in accordance with the agreement made when surrendering Gırnata. However, the terms of this agreement soon began to be violated by the Spanish. As the Muslims rebelled against this, the agreement was totally invalidated and Muslims in various cities were gradually baptized into Christianity. Moriscos wrote letters to ask the scholars of Islamic countries what they should do in these difficult conditions. The only example we have today, is the letter dated 1504, actually a response letter written by Ibn Abi Jum'a al-Mağrâvî from the city of Wahran (Oran) to the Andalusian Muslims. This letter by Ibn Abi Jum'a describes in detail how the moriscos -who are now under life threat- can hide their Muslim identity by pretending to be Christians and still fulfill their worship, all this in order to prevent death or severe punishment. The letter comforts and encourages Andalusian Muslims at the same time. After setting out the historical background of the subject, this paper will evaluate the letter of Ibn Abi Jum'a from the perspective of Islamic Law regarding terms like necessity and duress (ikrah).

Key words: Andalusia, Ibn Abi Jum'a, Oran Fatwa, necessity (Darûrah), Taqiyya

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, necmguney@gmail.com

I. TARİHİ ARKAPLAN

İber yarımadasında Müslüman varlığı, genel kabul gören görüşe göre, Târik b. Ziyâd'ın kuvvetlerinin 92/711 yılında gerçekleştirdikleri harekâtla başlamıştır. Sonraki yıllarda 'Endülüs'¹ olarak ifade edilen bu topraklarda Müslümanlar sekiz asır kadar devam edecek olan hâkimiyet boyunca, çeşitli dönemlerden geçmiştir.

Hıristiyanlar, İber yarımadasını Müslümanlardan geri alma hedefini "reconquista" (yeniden fetih) kelimesiyle ifade etmişlerdir. İspanya'nın kuzey batısındaki prensliklerin bir araya gelerek Arapları yenip ufak bir krallık kurdukları 718 tarihinden itibaren başlayan *reconquista*² süreci, aşamalı olarak sekiz asır boyunca devam etmiştir.

İspanyolların İber yarımadasını Müslümanlardan geri alma sürecinde (reconquista) önemli bir dönüm noktası, *Mülûkü't-tavâif* denilen küçük şehir devletlerinin birbirleriyle çekiştikleri bir dönemde, Tuleytula'nın 1085'te Kastilya krallığı tarafından ele geçirilmesidir. Müslümanların bir kısmı, kendilerine bir çeşit 'emân' verilmesi sebebiyle Tuleytula'da Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya devam etmişlerdir. İspanyolların hâkimiyetine giren şehirlerde yaşamaya devam eden bu Müslümanlar için *müdeccen* (mudejar) ifadesi kullanılmıştır.³

Kilise ve papalık bu kişilerin ya Hıristiyan olması veya sürgün edilmesini talep etse de, İber yarımadasındaki Müslüman varlığından çekinilmesi ve müdeccenlerin ekonomik hayattaki önemleri sebebiyle İspanyol yöneticiler bu konuda isteksiz davranmışlardır. Müdeccenlere yalnızca yoğun misyonerlik faaliyeti uygulanırken, daha sahipsiz görülen Yahudilere ise Hıristiyan olma veya sınır dışı edilme seçenekleri sunulmuştur.⁴

Sonraki yıllarda, Müslümanların kendi aralarındaki ihtilafları ve meydana gelen isyanlar sebebiyle, Cordoba (Kurtuba, 1236), Valensia (Belensiye, 1238), Sevilla (İşbîliye, 1248), Murcia (Mürsiye, 1263), Cadiz (Kâdiz, 1265) ve Algeciras (Cezîretülhadrà, 1344) şehirleri kaybedilmiştir. Son olarak Mağrib bölgesinden gelecek yardımlar için önemli bir stratejik nokta olan Gibalter (Cebelitârik, 1462)

1 Endülüs isminin kaynağı hakkında bkz. Ali Dadan, "Endülüs Adının Kökeni Üzerine", *İSTEM: İslâm Sanât, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2009, cilt: VII, sayı: 14, s. 371-376.

2 Reconquista hakkında daha geniş bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.

3 Bilgin, Feridun, *Nasriler (Beni Ahmer) Devleti sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*, s. 15; Özdemir, Mehmet, "Müdeccenler", *DİA*, 31/465.

4 Özdemir, Mehmet, "Müdeccenler", *DİA*, 31/466.

de İspanyolların eline geçmiştir. Böylece Müslümanların elinde sadece yarımada-
nın güney doğusundaki dar sahil şeridi bölgesi kalmıştır.⁵

İspanyolların *reconquista* harekâtı, dini sâiklerin yanı sıra temelde siyasi sebeplere dayanmaktadır. Bu konuda önemli bir husus, İstanbul'u 1453'te fethetmiş olan, Avrupâda ilerlemeye ve Akdeniz'de güçlenmeye devam eden bir Osmanlı tehdidinin artık ciddi şekilde hissedilmesidir. Ayrıca Katolik İspanyolların Avrupâda Protestan Almanlara karşı mücadeleleri ve denizlerde İngilizlerle rekâbetleri devam etmektedir. Böyle bir ortamda İspanyolların, Papa ile işbirliği içinde Katolik İspanyol birliğini sağlayıp İberyâda potansiyel hain olarak gördükleri Yahudi ve Müslümanları tehlike olmaktan çıkarmayı hedefledikleri söylenebilir.⁶

İspanya tarihinde “Katolik krallar” olarak bilinen Kastilya kraliçesi Izabella ile Aragon kralı II. Ferdinand'ın evlenmelerinden on yıl sonra, 1479'da iki krallık tek devlet halinde birleşti. Hıristiyanlar arasında siyasî birlik bu şekilde sağlandıktan sonra, *reconquistanın* son aşamasına geçildi.⁷ Zaten 1489 yılına gelindiğinde, Müslümanlar arasında süren iktidar mücadelesi ve ihtilaflar sebebiyle, Gırnata dışındaki belli başlı şehirlerin tamamı İspanyollar tarafından ele geçirilmişti. Vatikan'ın teşvikiyle Fransa, İngiltere ve İsveç gibi Avrupa devletlerinden askerî destek alan Kastilya krallığı, altı ay süreyle kuşattığı Gırnata'yı da 1492'de anlaşma yoluyla teslim alarak Endülüs'teki Müslüman hâkimiyetine son verdi.⁸

56 maddelik söz konusu anlaşmada, Müslümanların kral ve kraliçeye sadık kalacaklarına dair yemin edecekleri ifade ediliyordu. Bunun karşılığında canlarına, mallarına, dinlerine ve dillerine dokunulmayacağı; örf-âdetlerini ve giyimlerini koruyacakları, mescitlerine ve kendi aralarındaki şer'i mahkemelerine müdahale edilmeyeceği taahhüt ediliyordu. Ayrıca isteyenlerin, taşınabilir her türlü eşyasıyla İspanya'yı üç yıl içerisinde terk edebileceği ifade ediliyordu.⁹

5 İnan, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs ve Târihu'l-Arabî'l-mutenassarîn*, s. 20; Hattâb, Mahmud Şit, *Kâdetü fethi'l-Endelüs*, 2/91 vd.; Beydilli, Kemal, “İspanya (Tarih)”, *DİA*, 162-163.

6 Gökalp, Hüseyin, *Sosyo-kültürel ve Dini Açılardan Moriskoların Tarihi*, s. 57. Ayrıca bkz. Şeyban, Lütfi, “Hıristiyan İşgalinde Endülüs Şehirleri”, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 2006, sayı: 1, s. 22-31.

7 İnan, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 180 vd.

8 Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'l-müslimîn fi'l-Endelüs*, s. 611-612; Bilgin, Feridun, *Endülüsteki Müslümanlar*, s. 223. Benî Ahmer devletinin son günlerini ve şehrin teslim oluşunu detaylı olarak anlatan müellifi meçhul bir eser için bkz. *Nebzetü'l-'asr fi inkidâi devleti Benî Nasr*, thk. Muhammed Rıdvân Dâye, Dimaşk 1404. (İlk olarak şu isimle basılmıştır: *Ahbâru'l-'asr fi inkidâi Benî Nasr*, Kahire 1343).

9 Sâmerriâi ve dğrl., *Târihu'l-'Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*, s. 302; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'l-müslimîn fi'l-Endelüs*, s. 612; Özdemir, Mehmet, “Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar”, s. 28. Anlaşmanın tam metni ve ekleri için bkz. İnan, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 245-252.

A. Endülüs'ün Kaybedilmesi Sonrasındaki Süreç

1492'de Gırnata'nın düşmesinden sonra, Gırnatalı Müslüman halkın bir kısmı, özellikle yönetici ve ulema sınıfı, Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamamak için Mağrib'e göç etti. Halkın çiftçi ve zanaatkarlardan oluşan büyük çoğunluğu ise, şehrin teslimi sırasında yapılan emân anlaşmasının uygulanacağını düşünerek, yaşadıkları toprakları terk etmek istemediler ve İspanyol krallığı hâkimiyeti altında yaşamaya devam ettiler.¹⁰

Böylece, İspanyollar açısından reconquista'nın askeri boyutu, Gırnata'nın teslim olmasıyla sona ermiş ve Müslümanlar yapılan anlaşma gereği Katolik kralların idaresinde yaşamaya başlamışlardır. Ancak İspanyol yönetimi ve kilise çevreleri, reconquista'nın dinî, sosyal ve kültürel yönlerden tamamlanması için bir asırdan daha fazla sürecek yeni bir süreç başlatmışlardır.¹¹

İspanyollar, daha önce kaybedilen şehirlerde olduğu üzere, Yahudilere din ve vicdan özgürlüğü tanımadılar. Kısa süre içinde yayımlanan kararlar, onlara sadece vaftiz olma veya ülkeyi terk etme seçenekleri sunuldu. Bunun üzerine, bir kısmı mal varlıkları ve yurtlarından ayrılmamak için Hıristiyan olmayı/görünmeyi tercih ederken, 200.000 civarında Yahudi Gırnata'yı terk etmek zorunda kaldı.¹²

Gırnata'nın teslim anlaşmasıyla Endülüs Müslümanlarına tanınmış olan can, mal, din ve nesil emniyetiyle ilgili hükümler de 1497'den itibaren çiğnenmeye başlanmış, Müslümanlara yönelik bazı medeni hak ihlalleri başlamıştır. İlk olarak Müslümanların silah taşımaları ve idare meclisinde görev yapmaları yasaklandı. Merkezlerde oturan Müslümanlar göçe zorlanarak buraya Hıristiyanlar yerleştirildi.¹³ Ayrıca Müslümanların İslami inanç ve kültürlerinden kopmaları için her türlü tedbir alınmaya başlandı. Misyonerlik faaliyetleri konusunda özellikle Müslümanların yoğun yaşadığı Gırnata şehri hedef alındı. Başlangıçta maddi vb. imkânlar sunulurken, Tuleytula piskoposu *Ximenez de Cisneros*'un 1499'da Gırnata'da göreve başlamasıyla birlikte, artık halkı zorla Hıristiyanlaştırma sürecine geçildi.¹⁴

10 Bilgin, Feridun, *Endülüste Müslümanlar*, s. 162; Özdemir, Mehmet, "Gırnata", *DİA*, 14/53; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/289. Üstelik Kuzey Afrika'ya göç eden bazı grupların, karşılaştıkları maddi imkânsızlıklar sebebiyle vatanlarına geri döndükleri de kaydedilmiştir.

11 Demirci, Mustafa, "Endülüs'te Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Convivia Ya Da Pax Islamica", s. 431; Bilgin, Feridun, *Endülüste Müslümanlar*, s. 223-224.

12 İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s.340; Demirci, Kürşat, "Engizisyon", *DİA*, 11/240; Beydilli, Kemal, "İspanya (Tarih)", *DİA*, 23, 163.

13 Özdemir, Mehmet, "Gırnata", *DİA*, 14/53.

14 Hattâb, Mahmud Şit, *Kâdetü fethi'l-Endelüs*, 2/302; İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 316; Özyayın, Abdülkerim, "Aragon", *DİA*, 3/264-265.

Bu kapsamda, Gırnata'da Müslümanların dini kitapları toplatılarak şehir meydanında şenlikler eşliğinde yakıtıldı. Camilerin tamamı kiliseye çevrildi ve Müslüman halka yıkanma yasağı getirildi. Hıristiyan olmamakta direnen kişiler hapse atılarak işkenceye tabi tutuldu. Bütün bu baskılar sonucunda, 1499-1501 yılları arasında Beyyâzin (Albaicin), Büşürât (Alpujarras), Ronda ve Bermeja gibi şehir ve semtlerde isyanlar patlak verdi. Kısa sürede bu isyanlar kanlı şekilde bastırıldı. İsyana katılanlar, topluca vaftiz edilmeyi kabul etmeleri şartıyla ölüm cezasından muaf tutuldular. 1502 yılında çıkan bir emirle, Müslümanların isyan ederek anlaşmayı çığnedikleri söylenerek, ya vaftiz olmaları ya da ülkeyi terk etmeleri istendi. Göç için şartların ağır ve verilen sürenin kısa olması sebebiyle, Müslümanların önemli bir kısmı sürgünü göze alamadı ve vaftizi kabul etmek zorunda kaldı.¹⁵

Aynı yıl (1502) Kastilya ve Leon'da yaşayan müdeccenlere, ülkeyi derhal terk etmeyenlerin Hıristiyanlığa girmiş sayılacakları ilan edildi. 1512'de Neberre'de aynı karar uygulandığında, bu bölgedeki müdeccenlerden göçebilenler, yakındaki Fransa'ya göçtüler. Müdeccenleri Hıristiyanlaştırmak için uzun süre sadece misyonerlik faaliyetleriyle yetinen Aragon, Belensiye ve Katalonya krallıkları da, çeşitli gelişmeler neticesinde 1524 yılından itibaren bölgelerindeki Müslümanlara aynı zorunluluğu getirdi. İki şıktan birine uymayanların köleleştirilecekleri duyuruldu.¹⁶

Bütün bu süreç sonunda İspanya, sadece Hıristiyanların yaşayabileceği bir ülkeye dönüştürüldü ve müdeccenler İslam'dan dönme ile İspanya'yı terk seçenekleri arasında sıkışıp kaldılar. Zorunlu olarak din değiştirip Hıristiyan olan Müslümanlar için *morisko*¹⁷ (*morisco*) ifadesi kullanıldı. Bu kelime, başlangıçta *mudejar* (*müdeccen*) ile eş anlamı olarak kullanılırken, daha sonraları, vaftiz olmak zorunda kalan Müslümanları tanımlamak için kullanıldı.

Vaktiyle vaftiz olmak zorunda kalmış Yahudiler (*marranlar/marranes*) ve aynı şekilde zor şartlar altında vaftiz olmak durumunda kalan Müslümanlar (*moriskolar/morisques*) kilise tarafından 'yeni Hıristiyanlar' (*cristianos nuévos*) olarak isimlendirildiler.¹⁸ Hıristiyanlıklarına şüpheyle bakılan bu kimseler üzerinde sıkı bir kontrol mekanizması kuruldu.

15 Hattâb, Mahmud Şit, *Kâdetü fethi'l-Endelüs*, 2/295 vd.; Özdemir, Mehmet, "Müdeccenler", *DİA*, 31/466; Özdemir, Mehmet, "Gırnata", *DİA*, 14/53. Buna rağmen, sürgünü göze alabilen kişi sayısının 300.000 kişi olduğu kaynaklarda yer almıştır. (Beydilli, Kemal, "İspanya (Tarih)", *DİA*, 23, 163)

16 Demirci, Kürşat, "Engizisyon", *DİA*, 11/240; Özyayın, Abdülkerim, "Aragon", *DİA*, 3/265; Özdemir, Mehmet, "Müdeccenler", *DİA*, 31/466; İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s.351.

17 *Morisko* kelimesi, İspanyolca ve Portekizcede Müslümanlar için kullanılan 'moro' kelimesiyle 'isco' nisbet ekinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Günümüz İspanyolcasında *moro* kelimesi, halen özelde "Faslı", genelde "Müslüman" ve halk arasında da "vaftiz edilmemiş, kâfir, zındık" anlamında kullanılmaktadır. (Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/288.)

18 Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 2-3, 98, 101; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/288.

B. Sistemik Asimilasyon Alanları

İspanyol idarecilerin, moriskoların tamamen Hıristiyanlaşmaları için dini ve kültürel alanda bir dizi yaşağı, bölge ve zaman bakımından kademeli olarak devreye soktuğı görülmektedir:

1. Arap Dili: Arap dili moriskoların hayatından tamamen silinmeye çalışıldı. Arapçanın konuşulması, Arapça kitapların bulundurulması ve Arapça isim ve unvanların kullanılması 1526'da yasaklandı.

Moriskolar, en azından dil, örf ve adetleriyle ilgili baskıları ortadan kaldırmak için devlete mahkeme aracılığıyla 1543, 1555 ve 1558 yıllarında yüzbinlerce duka altın vermeyi teklif ettiler ancak teklifleri kabul edilmedi.¹⁹

1567'den itibaren bu yaşağın daha sıkı uygulanması neticesinde, Kastilya lehçesi, İber yarımadasının dili haline geldi. Artık moriskoların çoğu Arapçayı bilmediğı için, çözümü *Aljamiado* denilen Arapça harfleriyle yazılan İspanyolca'yı kullanmakta buldular. *Aljamiado* dili, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere İslâm kültürüne ait çok sayıda eserin İspanyolca olarak yeni nesillere tanıtılması ve taşınmasında önemli bir işlev gördü. Bu eserler, moriskolar tarafından büyük bir gizlilik içinde okunmakta ve saklanmaktaydı.²⁰

2. Gündelik hayat ve örf-âdetler: Bunların tamamen Hıristiyan kültürüne uygun olması için her türlü tedbir alındı.

a. Bu kapsamda, kadınların tesettüre uygun kıyafetleri yasaklandı ve Hıristiyan kadınlar gibi giymeleri istendi.

b. 1511 yılında, doğan bebekleri gizleyecekleri endişesiyle moriskoların ebelik yapmaları yasaklandı. Hıristiyan ebeler, her morisko köyünde yeni doğacak çocukların takip edilmesinden sorumlu tutulmuştu. Moriskoların doğan çocukları, kilisede vaftiz ediliyordu. Buna rağmen, moriskolar çocuklarına iki isim veriyorlardı. Birisi, kilisedeki vaftizde verilen ve açıkta kullanılan Hıristiyan isim, diğeri ise çocuğı eve getirip yıkayıp kulağına ezan okunduktan sonra verilen gizli Müslüman ismiydi. Çocuklara İslami isim verilmesi Müslüman kimliğı korumanın önemli unsurlarındandı. Moriskoların Müslüman isminin ifşa olması, engizisyon mahkemelerinde yargılanmalarına sebep olmuştur.²¹

19 Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/288. Benzer olaylar için bkz. Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 98, 243 ve türlü yerler. Ayrıca zaman zaman Müslümanlarca Engizisyon mahkemelerine 'rüşvet' niteliğinde paralar verildiğine dair bilgiler için bkz. Kettâni, *İnbiâsu'l-İslâm fi'l-Endelüs*, s. 200.

20 Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/290. *Aljamiado* literatürü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgin, Feridun, *Endülüsteği Müslümanlar*, s. 186-189.

21 Kettâni, *İnbiâsu'l-İslâm fi'l-Endelüs*, s. 199; Stewart, Devin, "Dissimulation in Sunni Islam and Morisco

c. 1511 yılında İspanyol yönetimi çocukların sünnet edilmesini de yasaklamış, çocukları izinsiz sünnet eden doktorların sürgüne gönderileceği ilan edilmiştir. Bazı bölgelerde sünnet ettirmenin güçlüğü sebebiyle, çocukların ancak bir kısmı sünnet edilebilmiştir.²²

d. Kilise, amca ve hala çocuklarıyla evliliği gayri meşru görüyordu. Bu yasağa rağmen, moriskolar arasında bu tür akraba evlilikleri yaygındı. Ancak zaman zaman kilise tarafından bu tür evlilikler gayri meşru ilan ediliyor ve çocuğun zina mahsulü olduğu iddia ediliyordu. Bu konu, moriskolarla kilise veya İspanyol yönetimi arasında çeşitli anlaşmazlık ve pazarlıklara sebep oluyordu.²³

3. İslam dini: İslam'a ait bütün ibadetler ve şiarlar yasaklandı. Engizisyon müfettişlerinin raporlarına ve Engizisyon mahkemelerinde dinlenen şahitlerin beyanları ve yapılan suçlamalarda, moriskoların dini alanda karşılaştığı zorluklar açıkça görülmektedir.²⁴

a. Moriskoların zorlukla karşılaştığı en önemli alanlardan birisi, helal gıda konusudur. 1511, 1512, 1513 ve 1520 tarihli fermanlarla moriskoların kasaplık yapmaları yasaklanmıştır. 1526'da 'eski Hıristiyan' kasap bulma konusundaki zorluklar sebebiyle bu zorunluluk kaldırıldı, sadece kesim öncesi papaza haber vermeleri istendi. Moriskolar, domuz eti ve içkiden uzak durmaları konusunda çocuklarını tembihlemişlerdir. Baskılar sebebiyle domuz eti yemek ve şarap içmek zorunda kaldıklarında, bu kapları dahi daha sonra kullanmayıp kırıp atmışlardır.²⁵

b. İbadetin bir parçası olan abdest ve gusül (*guadoc*) gizlice yerine getiriliyordu. İspanyol yönetimi, hamamları İslami yaşayışın bir tezahürü olarak gördüğü için, önce bunların tamiratını, yeniden yapılmasını yasaklamıştır. 1532 tarihli kraliyet fermanıyla moriskoların mevcut hamamları işletmeleri ve belli günlerde mevcut hamamlara gidip yıkanmaları da yasaklanmıştır. En son 1567'de çıkan fermanla bütün hamamların yıkılması emredilmiştir.²⁶

Taqiyya", s. 482; Bilgin, Feridun, *Endülüsteki Müslümanlar*, s. 171-172; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/289; Gökalp, Hüseyin, *Moriskoların Tarihi*, s. 29-30.

22 Kettâni, *İnbiâsu'l-İslâm fi'l-Endelüs*, s. 198, 239; Bilgin, Feridun, *Endülüsteki Müslümanlar*, s. 173; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/289-290.

23 Bilgin, Feridun, *Endülüsteki Müslümanlar*, s. 173.

24 Engizisyon mahkemesinin uygulama ve yargılamaları için bkz. Dressendörfer, P., *Islam unter der Inquisition: Die Morisco-Prozesse in Toledo (1575-1610)*, Wiesbaden 1971; Edwards, John, *The Spanish Inquisition*, Stroud 1999; Garcia-Arenal, Mercedes, *Inquisición y moriscos: Los procesos del tribunal de Cuenca*, Madrid 1978; Garrad, Kenneth, "La Inquisición y los moriscos granadinos, 1526-1580", *Bulletin Hispanique*, 1965, sayı: 67, s. 63-77; Haliczter, Stephen, *Inquisition and Society in the Kingdom of Valencia (1478-1834)*, Berkeley 1990; Monter, William, *Frontiers of Heresy: The Spanish Inquisition from the Basque Lands to Sicily*, Cambridge 1990.

25 Bilgin, Feridun, *Endülüsteki Müslümanlar*, s. 176-177, 184.

26 Bilgin, Feridun, *Endülüsteki Müslümanlar*, s. 169. Ayrıca bkz. Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 52-53.

c. Mescidler kapatılıp ibadet etmeleri yasaklandığından, Cuma namazını belirli kimselerin evinde veya merkezden uzak köylerde gizlice ifa etmeye çalışmışlardır. Yine cuma namazının eksikliğini gece sohbetleriyle gidermeye çalışmışlardır. Gündüz namaz kılmanın sakıncalı olduğu durumlarda, namazlarını cem ederek veya geceleri kaza ederek kılmışlardır.²⁷

d. Oruç ibadeti konusunda da ciddi güçlüklerle karşılaşan moriskolar, Ramazan ayının girişini tespit için yüksek yerlere hilali gözlemlemeye çıkmışlardır. Sahura kalkanlar engizisyon mahkemelerine ihbar edilmiş; moriskolar oruçlu olup olmadıklarının tespiti için çeşitli test ve sınamalara tabi tutulmuşlardır. Oruç tutan yakın akrabalarını ihbar etmeyenler de engizisyon mahkemelerinde ağır şekilde cezalandırılmakta hatta yakılarak öldürülmektedir.²⁸

e. Moriskoların cenazelerini İslami adetlere göre defnetmeleri yasaklandığı için, papaz gözetimi yoksa cenaze yıkıyor ve cenaze namazı ancak geceleyin kılınıyordu. İspanyol yönetiminin morisko cenazelerinin kilise yakınına gömülmesini talep ettikleri dönemler de söz konusu olmuştur. 1524'te çıkarılan ve 1587'de tekrarlanan bir fermanla, moriskoların cenazesinin de Hıristiyanlarla aynı mezarlığa gömülmesi emredilmiştir. Hâlbuki 'eski Hıristiyanlar' da moriskoların kendilerinin yanlarına gömülmesini istemiyorlardı.²⁹

Moriskoların topluca yaşadıkları şehirlerde engizisyon mahkemeleri kuruldu. 'Yeni Hıristiyanları gözetlemek ve Hıristiyanlıktan dönenleri cezalandırmak, bu mahkemenin önemli görevleri arasındaydı. Bir moriskonun kendisine sunulan domuz etini yememesi, ramazan ayında gündüz vakti yemek yememesi, cuma günleri evini kilitlemesi, hatta ağzından "Allah" ve "Muhammed" gibi lafızlardan birinin çıkması bile engizisyon mahkemesine sevki için yeterliydi. Sanıkların suçlarını itiraf etmesi için envai işkenceler uygulanır; suçlarını itiraf edenler hapisle ve müsadereyle; etmeyenler ise bir kazığa bağlanarak halkın önünde yakılarak cezalandırılırdı. 'Auto da Fe' olarak ifade edilen diri diri yakma cezasının muhatabı, Protestanlık vb. heterodoks akımlara bağlanan Hıristiyanlar ile vaftiz edildikten sonra eski dinlerine dönmekle suçlanan Müslüman ve Yahudilerdi.³⁰

İspanya Engizisyon mahkemeleri, kilise tarihinde emsalleri arasında en çok etkili olan ve en uzun süre devam eden mahkeme olmuştur. İspanya'da 1808'e ka-

27 Bilgin, Feridun, *Endülüsteeki Müslümanlar*, s. 167-168.

28 Bilgin, Feridun, *Endülüsteeki Müslümanlar*, s. 170; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/289.

29 Bilgin, Feridun, *Endülüsteeki Müslümanlar*, s. 175-176.

30 İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 337-338; Hattâb, Mahmud Şit, *Kâdetü fethi'l-Endelüs*, s. 2/324, 366.

dar çalışmaya devam etmiş engizisyon mahkemeleri, bu kapsamda toplam 31.912 kişiye diri diri yakılma cezası, 291.450 kişiye de para cezası, mal müsaderesi veya kürek mahkûmluğu gibi başka cezalar vermiştir.³¹

Moriskolar, takibata uğramamak için şeklen Hıristiyanlığa uygun davranmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeple, toplum içinde ve kamuya açık alanlarda Hıristiyan kimliğiyle; evlerde ve gözden uzak mekânlarda ise Müslüman kimliğiyle çift kimlikli zor bir hayat yaşadılar. Buna rağmen moriskolar dini inanç ve ibadetlerini mümkün mertebe yerine getirmeye çalışmışlardır. Gençlerin dini bilgisinde ciddi zayıflamalar meydana gelse de, moriskolar İslami inançlarını kaybetmemişlerdir. Bütün asimilasyon politikalarına ve baskılara rağmen İslâm'dan uzaklaşmadıkları, engizisyon mahkemesi arşivlerinde ve sonraki meydana gelen isyan hadiselerinde açıkça görülmektedir.³² Engizisyon gözlemcilerinin sonraki yıllarda hazırladıkları raporlar da, moriskolarda beklenen Hıristiyanlaşmanın gerçekleşmediği yönündeydi.³³

C. Büyük Gırnata İsyanı (1568-1571) ve İspanya'dan Sürgün

Endülüs Müslümanları, kendilerine uygulanan baskılar karşısında, dinî, siyasî ve ekonomik sebepleri olan çok sayıda isyan çıkartmışlardır. Gırnata ve civar bölgelerindeki Beyyâzin (1499), Buşurrât (1500) ve Rûnde (1501) isyanları bunlardandır. Ancak asıl büyük isyan uzun yıllar sonra meydana gelecek, üç yılda ancak bastırılabilen bu isyan, moriskoların İberya adasından sürgün edilmelerinde önemli etkenlerden birisi olacaktır.

İsyanı hazırlayan süreç, moriskoların Osmanlı Devleti ile etkileşimlerinin artmasını riskli bulan Kral II. Felipe'nin (1556-1598), 1567'de asimilasyonu hızlandırmak amacıyla sert önlemler içeren yeni bir ferman yayınlamasıyla başlamıştır. Bu ferman, eski tedbirlerin daha sıkı uygulanmasını ve yeni bazı tedbirleri öngörüyordu. Fermanla, Arapça konuşulması ve kitap bulundurulması yasağı sıkılaştırılıyor, moriskoların yerel müzik ve danslarına ve kadınların kültürel kıyafetlerine müdahale ediliyordu. Moriskoların yaşadığı yerleşim merkezlerine on ikişer 'eski Hıristiyan' ailenin yerleştirilmesi, moriskoların çocuklarının kilise okullarına göndermesinin zorunlu hale getirilmesi de bu fermanın kapsamındaydı. Ferman-

31 Demirci, Kürşat, "Engizisyon", *DİA*, 11/240; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/288. Örnek bazı olaylar için bkz. Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 113, 195.

32 Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/288.

33 Hıristiyan din adamları ve engizisyon görevlilerinin moriskolar hakkındaki bu yöndeki izlenim ve kanaatleri için bkz. Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 53-54; Gökalp, Hüseyin, *Moriskoların Tarihi*, s. 29-30.

la birlikte moriskolar üzerindeki baskılar daha da arttı. Başta Gırnata olmak üzere birçok şehirde moriskoların mülklerine el konuldu.³⁴

Devletin Prostestan isyanlarıyla meşgul olmasını fırsat bilen Gırnatalı moriskolar, 1568'de 'Büyük Gırnata İsyanı' olarak bilinen isyanı başlattılar. Üç yıl süren isyan, yeterli dış yardım alınamaması ve isyanın liderinin kendi aralarındaki iç anlaşmazlıklar neticesinde öldürülmesi gibi sebeplerle 1571'de son buldu. İspanyol idaresi, ilk tedbir olarak Gırnata bölgesindeki yaklaşık 84.000 moriskoyu, Osmanlı ile irtibat kurmalarını engellemek üzere ülkenin kuzeyindeki Kastilya bölgesinin kırsal kesimlerine sürdü.³⁵ Moriskolara, İspanya'nın farklı bölgelerindeki şehirlere zorunlu tehcir uygulanarak birliklikleri dağıtılmıştır. Bu tehcirden sonra artık yeni bir isyan gerçekleşmemiştir.³⁶

Zaten hep potansiyel tehdit olarak görülen moriskolar, yıllar sonra gerçekleştirdikleri bu büyük ayaklanmayla birlikte artık daha da fazla şüphe odağı haline gelmişlerdi. Osmanlıların Fransa'yla ortak hareket ederek İspanya'ya saldırması durumunda iç tehdit kaynağı olabilirlerdi. Üstelik moriskolar, İspanyollara göre daha hızlı nüfus artışına sahipti. Konuyla ilgili alınabilecek tedbir seçeneklerini değerlendiren İspanyol yönetimi, 1609'da sürgün kararı aldı. Moriskolar, yanlarına neredeyse hiçbir şey almalarına müsaade edilmeksizin gemilerle sınır dışı edildiler. Sınır dışı edilirken küçük çocuklarına el konulan veya yolda hayatını kaybeden çok sayıda morisko oldu. Bazı meslek dalları ve ziraat konularında yumuşak geçişin sağlanabilmesi için 1614 yılına kadar devam eden sürgün süreci boyunca İspanya'dan 300.000'i aşkın morisko sürgün edilmiştir. Ülkesini terk etmek zorunda kalan Endülüslü Müslümanların sayısını 3 milyona kadar çıkaran batılı tarihçiler vardır. Sürgün edilenlerin büyük çoğunluğu, artık Osmanlı nüfusuna girmiş olan Fas, Cezayir ve Tunus'taki şehirlere gittiler. Az bir kısmı diğer Osmanlı şehirlerine ve bazı batı ülkelerine göç ettiler.³⁷

34 Cemaleddin, Abdullah Muhammed, "Tardu'l-müslimin min Endelüs: Marâhiluh, Âsâruh ve Netâicuh", 2/114-116; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/288; Özdemir, Mehmet, "Gırnata", 14/53.

35 Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/289.

36 İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 375-376; Bilgin, Feridun, *Endülüste Müslümanlar*, s. 224.

37 İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 396 vd.; Moriskoların İber yarımadasından göçleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Saidûni, Nâsiruddin, *Dirâsât Endelüsiyye: Mezâhiru't-te'stri'l-ibiri ve'l-vücûdu'l-Endelüsi bi'l-Cezâir*, Beyrut 2003, s. 17 vd.; Ahmed, Muhammed Razzûk, "et-Tecrûbetü'l-Endelüsiyyetü'l-mûriskiyye", 2/19 vd.

Konuyla ilgili Türkçe bir çalışma için bkz. Feridun Bilgin, "Endülüste Kalan Son Müslümanların (Moriskolar) İspanya'dan Sürgünü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 13, s. 2 (2013), s. 37-61.

Endülüslü Müslümanlarının bir kısmı, çok daha önce, II. Bayezid döneminde (1481-1512) İstanbul'a getirilmiş ve Galatâda bugün *Arap Camii* adıyla bilinen *Saint Dominicus Kilisesi*'nin çevresine yerleştirilmiş,

II. İBN EBİ CUM'A EL-MAĞRÂVÎ'NİN MEKTUBU

Endülüs'ün kaybedilmesi sürecinin çeşitli aşamalarında, Endülüs Müslümanlarının durumu hakkında çeşitli fihhi meseleler gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, kuzeydeki şehirlerin yavaş yavaş kaybedilmesinden itibaren gündeme gelen ilk konu, İspanyol iktidarı altına giren bir şehirde yaşamaya devam etmenin hükmü ve hicretin zorunlu olup olmadığı konusudur. 1501'den itibaren gündeme gelen diğer temel konu ise, zorla vaftiz edilen ve ölümle burun buruna gelen Müslümanların takiiyyeye dayalı ikili bir hayat yaşamalarının İslâm dini açısından hükmü ve bunun nasıl yapılacağı konusudur. Burada hicret yükümlülüğü tartışmalarına kısaca değinilip, makalemizin asıl konusu olan İbn Ebi Cum'a'nın fetva içerikli mektubuna geçilecektir.

a) Hicret Yükümlülüğü: İslâm'ın ilk asırlarında, Habeşistan'a hicret gibi geçici örnekler varsa da, gayri müslim hâkimiyetinde yaşayan Müslümanların fihhi durumları pratik açıdan pek gündeme gelmemiştir. Bu olguyla ilk olarak, Endülüs topraklarının yavaş yavaş kaybedilmesi ve Sicilya'nın Avrupalılarca geri alınması süreçlerinde karşılaşmıştır. Yeni karşılaşılan bu kitlesel olguyla ilgili olarak, Endülüslü ve Kuzey Afrikalı çok sayıda fakihin fetva ve görüşleri kitap veya risaleler halinde günümüze ulaşmıştır.³⁸ Özellikle Toledo'nun 1085 yılındaki şok kaybı sonrasındaki dönemde çok sayıda Maliki fakih, bu şehirlerde yaşamaya devam etmenin hükmü hakkındaki görüşlerini bildirmişlerdir. İbn Rüşd el-Cedd (ö. 520/1126)³⁹, İbn Rabî (ö. 719/1320)⁴⁰ ve Gırnatalı el-Haffâr (ö. 811/1408) bunlardandır. Yine aynı dönemde Mısırlı Maliki müftilerin konuyla ilgili fetvaları da mevcuttur. Daha sonraki dönemlerde de Adevî (ö. 1189/1775) ve Sâvî (ö. 1241/1825) gibi Maliki fakihler konuyu ele almışlardır.⁴¹ Konuyu Endülüs özelinde ele alan son fakih, Gırnata'nın düştüğü dönemde kendisine Endülüslü Müslümanların hicret yükümlülüğüne dair fetva sordukları Cezayirli Maliki fakih Ahmet b. Yahya el-Veşerîsî'dir (ö. 914/1508). Mektup yoluyla kendisine sorulan sorulara *Esna'l-metâcir* isimli bir risaleyle cevap vermiştir.⁴² Veşerîsî, Daru'l-

kendilerine ev, eşya ve iş imkânı tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, Semavi, "Arap Camii", *DİA*, 3/326-327.

38 Arangül, Muammer, *İslam Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 232-233.

39 Bkz. İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-tahsil*, 4/170-171; İbn Rüşd el-Cedd, *el-Mukaddimâtül-Mümeħhidât*, 2/151-154.

40 Van Koningsveld ve Wiegiers'in ilk defa ortaya çıkardıkları fetvanın İngilizce içeriği için bkz. Van Koningsveld, P. S. ve G. A. Wiegiers, "The Islamic Statute of The Mudejars in the Light of a New Source", *Al-Qantara*, XVII/I (1996), s. 19-58 (özellikle s. 22-38).

41 Ayrıntılar için bkz. Arangül, Muammer, *İslam Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 244-247.

42 Veşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya et-Tilimsânî, *Esna'l-metâcir fi beyâni ahkâmî men ğalebe alâ*

harp'te yaşayabilme konusunda kapıyı büsbütün kapatmamışsa da, o dönemde gerçekleşmesi mümkün olmayan çok sayıda şart öne sürerek, halkı mevcut durumda kesin olarak hicrete çağırmıştır.⁴³ Müslüman olmayan yönetimler altında yaşama ve hicret konusu diğer mezhep fakihleri tarafından da çeşitli dönemlerde tartışılmıştır. Moğol işgali ve haçlı seferleri sonrası kaybedilen şehirler sebebiyle, klasik dönemde bu konu daha sık olarak gündeme gelmiştir.⁴⁴

Bu kapsamda, Gırnata'nın düşüşüne yakın ve özellikle de düşüşünden sonra Endülüs âlimlerinin büyük kısmının İslam topraklarına hicret ettikleri görülmektedir. Daha az bir kısmının ise orada ikâmete devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵ Mesela Maliki fakih Mevâk'ın (ö. 897/1492), şehrin düşmesinden altı ay sonra Gırnata'da ileri yaşta vefat ettiği bilinmektedir. Hicret eden âlimlere dair bilgiler kaynaklarda mevcutsa da,⁴⁶ Endülüs'te kalan âlimlerin âkıbetlerinin ne olduğu ile ilgili bilgiler an itibariyle elimizde yoktur.

b) Darü'l-harb'de İslam'ın yaşanması: Endülüs'ün tamamen düşmesinden sonra gündeme gelen ve araştırmamızı ilgilendiren asıl konu, yukarıda anlatıldığı üzere 1500'den itibaren zorla Hıristiyanlaştırma politikalarının başlaması ve gitgide şiddetlenmesidir. Vaftiz olmak zorunda kalan ve gizli Müslüman olduklarının anlaşılacağı korkusuyla yaşayan insanların İslam'ı nasıl yaşamaya devam edeceği ne dair bugün elimizdeki tek fetva, batılı kaynaklarda 'Oran fetvası' olarak ifade edilen bir mektup metnidir.

Bu mektup, Batı Cezayir'de bir liman şehri olan Vehrân (Oran) şehri müderrislerinden Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Cum'a el-Mağrâvî el-Vehrânî'ye (v. 917/1511)

vatanihî en-Nasârâ ve lem yuhâcir vemâ yeteratlebü aleyhi mine'l-ukûbat ve'z-zevâcir, Nşr. Hüseyin Münis, Mısır 1406/1986.

43 Venşerîsî'nin görüşleriyle ilgili olarak iki doktora çalışması yapılmıştır: Aboobaker Mehmood Asmal, *Muslims under non-Muslim Rule: the Fiqhi (Legal) Views of ibn Nujaym and al-Wansharisi*, Doktora tezi, 1998, Manchester Üniversitesi; Hendrickson, Jocelyn N., *The Islamic Obligation to Emigrate: Al-Wansharisi's Asna al-matajir Reconsidered*, Doktora tezi, 2009, Emory Üniversitesi.

Ayrıca bu risalenin önceki kaynaklarla ilişkisini ve bu fetvaların sonraki dönemlere ve modern tartışmalara etkisini inceleyen iki çalışma için bkz. P. E. Pormann, "Das Fatwa die Herrlichsten Waren (Asnâ'l-matâğir) des al-Wansharisi", *Der Islam*, c. 80, sayı: 2 (2003), s. 301-328; Alan Verskin, *Islamic Law and the Crisis of the Reconquista: The Debate on the Status of Muslim Communities in Christendom*, Leiden 2015.

44 Son asırda İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilen İslam topraklarındaki çok sayıda fakihin İslami olmayan yönetim altında yaşamının hükmü konusundaki fetvalarının İngilizce çevirisi için bkz. Alan Verskin, *Oppressed in the Land? Fatwās on Muslims Living under Non-Muslim Rule from the Middle Ages to the Present*, Princeton, New Jersey: Markus Wiener Publishers, 2013.

45 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haccî, Abdurrahman Ali, *Hicretu ulemâi Endelüs ledâ sukûti Ğarnâta*, s. 67, 74-76, 90-94.

46 Hicret eden âlimlerin listesi için bkz. Haccî, Abdurrahman Ali, *Hicretu ulemâi Endelüs ledâ sukûti Ğarnâta*, s. 119-121, 246-248.

ait cevabi nitelikli bir mektuptur. Yazışmayı başlatan ilk mektubun metni elimizde bulunmamaktadır. Ancak Endülüs Müslümanlarının Mağrâvî'ye yazdıkları bu ilk mektupla yaşadıkları baskı ve zulümleri anlatarak, içinde buldukları şartlar altında dinlerini nasıl yaşayacaklarına dair sorular sordukları anlaşılmaktadır. Mağrâvî, elimizdeki bu mektubu, sorulan bu sorulara cevap amacıyla kaleme almıştır. Makalemizin kalan kısmında, mektubu yazan fakihin kimliği ve mektubun içeriği ortaya konulacak ve fıkhi açıdan değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

A. Müftinin Kimliği

Ahmed İbn Ebî Cum'a el-Mağrâvî'nin hayatına dair bilgiler, birçok kaynakta, oğlu Muhammed'in bilgileriyle karışmış durumda yer almıştır. Bilgilerde karışıklığın sebebi, muhtemelen her ikisinin de "İbn Ebî Cum'a" olarak tanınmasıdır. Devin Stewart, mektubu yazan fakihin kimliği hakkında yazdığı ayrıntılı makalesinde⁴⁷ konuyu detaylı olarak inceleyerek fakih baba ve oğlun biyografik bilgilerini ayırtırmayı büyük oranda başarmıştır.

Buna göre, mektubu yazan Maliki fakihin tam ismi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî Cum'a (Bûcum'a) el-Mağrâvî el-Vehrânîdir (ö. 917/1511). Oğlu ise "Şakrûn" lakabıyla tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Cum'a'dır (ö. 929/1522). Tabakat eserlerindeki ifadelerden, Baba Ahmed İbn Ebî Cum'a'nın daha çok fakih ve müderris kimliğiyle öne çıktığı, oğlu Muhammed'in ise kıraat âlimi ve hadis hafızı olarak sivrilmiş bir maliki fakih olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸

Mağrâvî'nin doğum tarihi ve doğum yeri kesin olarak bilinmemektedir. Kuzey-batı Cezayir'deki Mağrâve bölgesinde veya daha sonra büyüyüp yetiştiği li-man şehri Vehrân'da (Oran) doğmuş olabilir. Berberîler'in Zenâte kabilesinin kollarından Mağrâve⁴⁹ kabilesine mensup olması muhtemeldir. Aslen İspanya'daki Almagro şehrinden olduğu da iddia edilmiştir ancak bu ihtimal daha düşüktür.

Mağrâvî bir süre sonra Tilimsân'a (Tlemcen) göç etmiştir. Burada çok yönlü bir âlim ve sufi olan Muhammed b. Yusuf es-Senûsî'den (v. 895/1490) eğitim almıştır. 898/1493 yılında Tilimsân'da iken çocuk eğitimi ve terbiyesine dair *Câmiu'*

47 Stewart, Devin, "The Identity of 'the Mufti of Oran' Abu'l-Abbas Ahmad b. Abi Jum'ah al-Maghrawi al-Wahrani (d. 917/1511)", s. 265-301.

48 Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*, 7/334; Makkarî, *Ezhâru'r-riyâd fi ahbâri Kâdi 'ÿyâd*, 4/79; Stewart, Devin, "The Identity of 'the Mufti of Oran'", s. 275-277, 283. Her iki fakihin vefat tarihleriyle ilgili ihtilaflara burada girilmeyecektir. Bu konuda Devin Stewart'ın makalesine müracaat edilebilir.

49 Mağrâve kabilesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tâzi, Abdülhâdi, *el-Mağrâvî ve fikruhu't-terbevi*, s. 15-16.

cevâmiî'l-iẖtisâr ve't-tibyân fimâ ya'rudu li'l-muallimîn ve âbâî's-sıbyân isimli eserini yazmıştır.⁵⁰ Daha sonra oğluyla birlikte Vattâsilerin hâkimiyetindeki Fas (Fez) şehrine taşınmıştır. Bu taşınmanın sebebi, büyük ihtimalle İspanyolların Vehrân ve Tilimsan gibi şehirlere yaptıkları saldırılardır. Mağrâvî, 917/1511'de Fas (Fez) şehrinde vefat etmiştir.⁵¹

B. Mektup ve İçeriği

İbn Ebî Cum'a'nın yazdığı bu cevâbî mektubun orijinal/müellif nüshası elimizde bulunmamaktadır. Bugün elimizde bu mektubun başka bir müstensih tarafından yazılmış tek bir Arapça nüshası, ayrıca üç adet de Aljamiado (Arap harfleriyle yazılmış İspanyolca) nüshası bulunmaktadır. Aljamiado nüshaları araştırmacılar tarafından 1915 ve 1927 yıllarında yayınlanmıştır. Tek Arapça nüsha ise, Mısırlı tarihçi Muhammed 'Înân tarafından 1951 yılında Vatikan kütüphanesinde keşfedilerek ertesi yıl yayınlanmıştır.⁵² Bu Arapça nüshanın 1561 yılından beri Vatikan kütüphanesindeki bir koleksiyonda bir yazma mecmua içinde yer aldığı anlaşılmıştır.⁵³ Kuzey Afrika bölgesindeki yazma koleksiyonlarında veya klasik fıkıh kaynaklarında şu ana kadar bu mektubun bir nüshasına rastlanmamıştır. Eldeki nüshalar çok sayıda araştırmaya konu olmuş ve İngilizce, Almanca gibi birçok batı diline çevrilmiştir.⁵⁴

Mektubun yazım tarihine dair nüshalarda bir yıllık bir fark mevcuttur. Nüshaların birinde Recep 909 (Aralık 1503) tarihi zikrediliyorsa da, diğer nüshalarda geçen 1 Recep 910 (8 Aralık 1504) olma ihtimali daha yüksektir.⁵⁵ Mektupta muhatapların ismi veya şehri zikredilmemiş, kendilerine kısaca "gurabâ" (garipler, gurbettekiler, uzaktakiler) olarak hitap edilmiştir. Mektubun tarihi göz

50 Defaetle basılan eser hakkında bkz. Tâzi, Abdülhâdi, *el-Mağrâvî ve fikruhu't-terbevi min hilâli kitabihi Câmîu' cevâmiî'l-iẖtisâr ve't-tibyân fimâ ya'rudu li'l-muallimîn ve âbâî's-sıbyân*, Riyad 2012.

51 Tinbukti, *Neylül-iḇtihad bi tatrîzi'd-Dibâc*, s. 580; Stewart, Devin, "The Identity of 'the Mufti of Oran'", s. 278.

52 Arapça metnin ilk yayımı: İnân, Muhammed Abdullah, "Vesika Arabiyye Cedide tulki dav'an alâ târihi'l-müriskiyyin", *Mecelletü's-sekâfe*, Kahire 1952, s. 8-9. Fetvanın Arapça tam metni için bkz. İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endeliüs ve Târihu'l-Arabi'l-munassarîn*, Kahire 1987, s. 342-344; Cemâl Yahyâvî, *Sukûtu Ğirnâta ve me'sâti'l-Endeliüsüyyin*, Cezayir 2009, s. 265-267.

53 Yazma nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pons, Luis Bernabe, "The Mufti of Oran", *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 6: Western Europe (1500-1600)*, Ed. D. Thomas and J. Chesworth, Leiden 2014, s. 70; Stewart, "The Identity of the Mufti of Oran", s. 266-267.

54 Çeviri listesi için bkz. Pons, Luis Bernabe, "The Mufti of Oran", s. 70-71.

55 Stewart, "The Identity of the Mufti of Oran", s. 269.

önünde bulundurulduğunda, bu fetva içerikli mektubun 1501-1502 yıllarında ilk olarak zorla Hıristiyanlaştırılan Gırnata ve Kastilya Müslümanlarına yazıldığı tahmin edilebilir.⁵⁶ Aljamiado'ya çevrilmiş nüshalarından birinin 1564 tarihli olması sebebiyle, bu fetvayla uzun süre amel edildiği söylenebilir. Yazma nüshalarda yer isimleri bulunmamakla birlikte, bu mektup/fetvanın, Hıristiyanlaştırmanın daha geç (1520'li yıllarda) gerçekleştirildiği Aragon krallığına da ulaştığı tahmin edilebilir.⁵⁷

* * *

Bu noktada, mektubun bir özetini maddeler halinde sunmak istiyoruz. Ardından mektup içeriğinin değerlendirilmesine geçilecektir:

Mektup metni, Allah'a hamd, Resulüne salat ve selâm ile başlamaktadır. Müellif, Endülüs Müslümanlarına hayır dualarla başlamakta, imanda sebatları sebebiyle cennete nail olmalarını niyaz etmektedir. Zor şartlar altında dinlerine sımsıkı sarılmaları sebebiyle, bu Müslümanlar için (hadislerde âhir zaman için kullanılan) “kor halindeki kömürü avuçlayan kimseler”⁵⁸ ve “ğureba”⁵⁹ (garipler) ifadelerini kullanmaktadır. Müellif, isminin Ahmed b. Ebi Cum'a el-Mağrâvî el-Vehrâni olduğunu zikrederek konuya girmekte ve özetle şu tavsiye ve önerilerde bulunmaktadır:

- Allah'ın dinine sıkıca sarılınız. Tek Allah'a ibadet ediniz ve biliniz ki Allah'ın oğlu yoktur. Tapınılan putların kendilerine de başkalarına da faydaları yoktur.

- Gizli durumunuzu düşmanınıza haber etmeyeceklerinden eminseniz, buluşa eren çocuklarınıza da dininizi yaşamayı emrediniz.

- İma yoluyla da olsa namaza devam ediniz. Gündüz kılmanıza engel olursa, geceleri gündüz namazlarını kaza ediniz. Abdest almanız mümkün olmazsa, duvarlara mesh yoluyla da olsa teyemmüm yapınız. Bu da mümkün olmazsa, mezhepteki meşhur görüş namazın düşmesi ve daha sonra kaza edilmesidir. Ancak İbn Nâcî'nin (ö. 838/1434) rivayet ettiği diğer görüşe göre, el ve yüzlerinizi teyemmüm yapılabilen toprak, taş ve ağaç gibi şeylere işaret ederek de teyemmüm yapabilirsiniz.

56 Stewart, “The Identity of the Mufti of Oran”, s. 270.

57 Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 64.

58 “Öyle bir zaman gelecek ki, dinine sarılan kimse, elinde ateş tutan insan gibi olacaktır”. (Tirmizî, “Fiten”, 73; Müsned, II, 390)

59 “İslâm garip olarak başladı, ileride yeniden garip hale dönecektir, ne mutlu o gariplere!” (Müslim, “İmân”, 232; Tirmizî, “İmân”, 13)

- Cünüplükten temizlenmek için, denize girmek şeklinde de olsa, gusül abdesti alınır.

- Namaz vaktinizde sizi zorla kiliseye götürdükleri zaman, kilisede Hıristiyanlar gibi ibadet yapmış görünerek, içinizden bunun haram olduğunu geçirin ve namaza niyet edin. Onlar putlara işaret ve ibadet ettiklerinde siz de Allah'a ibadeti niyet edin. Kibleye dönmemiş olsanız dahi, (îmâ yoluyla kılacağınız) bu namaz korku ve savaş sebebiyle kılınan namazlara benzer ve namaz borcunuz düşer.

- Salt yardım veya riyâ/gösteriş görüntüsü altında da olsa, fakirlere zekâtınızı mutlaka veriniz, zira *Allah sûretlerinize değil kalplerinize bakar*.⁶⁰

- Sizi içki içmeye ve domuz eti yemeye zorlamaları durumunda, kalben bu iki şeyin haram olduğuna inanarak, içinizden hoşlanmayarak ve istemeyerek içki içebilir ve domuz eti yiyebilirsiniz. Başka haramlara ikrah konusunda da aynı hüküm geçerlidir.

- Sizi Hıristiyan bayanlarla evlendirmek isterlerse, bu zaten caizdir. İslâm ehli kitap bir kadınla evlenmeye izin vermektedir. Ancak Müslüman bir kadının Hıristiyan bir erkekle evlenmeye zorlanması durumunda, ikrah altında olmasanız bunun haram olduğuna inanınız, kalbinizle bunu kötü görünüz ve imkân bulsanız bunu değiştireceğinize inanınız.

- Sizi faiz almaya ve haram gelir elde etmeye zorladıklarında bunları yapın fakat daha sonra tevbe etmek için anapara haricindeki faizi ve kazanmış olduğunuz haram paraları tasadduk ediniz.

Müellif, mektubuna küfür sözlerine zorlanmaları durumunda ne gibi çarelere başvurabileceklerine örnekler vererek devam etmektedir:

- Sizi dinden çıkaracak sözlere zorlarsa, şayet kelime oyunları (tevriye ve ilğâz) yapabilirseniz yapınız. Bu mümkün değilse, küfür sözlerini bunlardan hoşlanmayarak ve kalbiniz iman konusunda mutmain olarak söyleyiniz.

- Sizi Hz. Muhammed'e (s.a.) küfür ve hakaret etmeye zorladıkları zaman, -Hıristiyanlar Muhammed ismini "mümed/memed" diye telaffuz ederler- siz de şeytani veya Yahudilerin şeytana verdiği buna benzer ismi kastederek mümed/memed'e sövünüz.

- Size "İsa Allah'ın oğludur" veya "Mesih, Allah'ın oğludur" sözünü ikrah altın-

60 Bu manadaki hadisler için mesela bkz. Müslim, "Birr", 33; İbn Mâce, "Zühd", 9.

da söyletirlerse, zihninizde oraya (mesela) Hz. Meryem'i takdir ederek söyleyiniz. Mesela 'Allah'ın kulunun oğludur' yani Meryem'in oğludur gibi zihni takdirlerde bulununuz. Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğünü söylemeye zorlandığınız zaman, (bunu dilinizle söylerken) kalbinizde Allah'ın Hz. İsa'yı kâfir bir toplumdandan kurtarıp göklere aldığını hatırlayınız.

İbn Ebî Cum'a mektubunun sonunda, bunların dışında karşılaştıkları zorluklar olursa kendisine mektupla haber vermelerini ve kendilerine buna göre bir cevap yazacağını ifade etmektedir. Müellif, mektubunu sıkıntılarının ortadan kalkması ve dinlerini açıkça yaşayabilmelerine yönelik dualarla tamamlamakta, kendisine cevap yazmalarını tembihlemektedir.

C. DEĞERLENDİRME

Mektubun içeriğine bakıldığında, şu değerlendirmelerde bulunmak mümkündür:

1. İnancın gizlenmesi, küfrü gerektiren sözler ve takıyye: Bir mü'minin dini açıkça yaşaması (izhâr etmesi) ve bunu özgürce yapabildiği bir belde de ika- met etmesi esastır. Ancak ciddi bir tehdit karşısında kişinin inancını gizlemesi, cumhur fukahaya göre -zaruret miktarıyla sınırlı olmak kaydıyla- başvurulabilecek bir ruhsattır. Bununla birlikte ikrah karşısında inancın gizlenmeyip gerekirse ölmenin daha faziletli olduğu da genel olarak kabul edilmiştir.⁶¹ Konuya mesned teşkil eden ayet-i kerimeler⁶² ve Hz. Peygamber (s.a.) dönemi örnekleri⁶³ mevcuttur. Muâz b. Cebel ve Mücâhid gibi ilk dönem fakihlere nisbet edilen azınlık görüşe göre ise, inancın gizlenmesi veya inanca aykırı ifadelerin kullanılması Müslümanların zayıf oldukları dönemlere aittir ve sona ermiştir.⁶⁴

Sünni gelenekte takıyye konusu bir inanç meselesi olarak görülmemiş, akâid kitaplarında yer almamış, ilgili meseleler daha ziyade konuyla ilgili ayetlerin yorumlarında veya ikrâhla ilgili kitap başlıkları altında ele alınmıştır. *Takıyye* ('kendini korumak') ifadesi ise nispeten az kullanılmıştır.⁶⁵ Öte yandan Şii fırkalar açı-

61 Serahsî, *el-Mebsût*, 24/45; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9/25; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 4/57-58.

62 Bu hükme temel teşkil eden ayetler için bkz. Âli İmrân 3/28; Nahl 16/106; Mü'min 40/28.

63 Ammar b. Yasir'in müşriklerce zorlanması olayı için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/389 (No: 3362). İki saha- binin Müseyleme tarafından zorlanması olayı için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/473 (No: 33037).

64 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 4/57. Benzer görüşler için ayrıca bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, 24/45.

65 Takıyye kavramının İslam mezheplerindeki durumu için bkz. Mehmet Dalkılıç, *Şia, Havariç ve Ehl-i Sünnet'te Takıyye*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

sından *takiyye* önemli bir mezhep prensibi haline gelmiş⁶⁶ ve daha dar bir anlamda siyasi alanda muhalif gruplara karşı korunma amacıyla kullanılmıştır.⁶⁷

Zaruret durumunun oluşmasıyla ilgili önemli bir şart, ikrah durumundan kurtuluş için *takiyye* dışında başka bir çözüm imkânının bulunmamasıdır. Özellikle başka yere hicret imkânı varsa, dinin açıkça yaşanmadığı (izhâr edilemediği) o beldeden mutlaka hicret edilmesi gerektiğine dair görüş birliği vardır.⁶⁸ Mağrâvî'nin mektubunda ise hicret konusuna hiç değinilmemiştir. Endüslü Müslümanların kendisine mektuplarında durumlarını nasıl tasvir ettiklerini kesin olarak bilmiyoruz. Ancak muhtemelen mevcut şartlarda hicret edemediklerini ifade etmişlerdir. Döneme ait tarihi veriler göz önüne alındığında, İber yarımadasında bir milyona yakın moriskonun mevcudiyeti, çoğu çiftçi, esnaf ve zanaatkâr olan bu kişilerin hicret edebilecek bilgiye sahip olmamaları ve İspanyol yetkililerin kitlesel bir göçe müsaade etmemeleri gibi hususlar söz konusudur.

Batılı bazı araştırmacıların, bu durumu Venşerîsî'nin 896/1491 tarihli "hicretin vacip olduğu"na dair fetvasıyla kıyaslayarak, Mağrâvî'nin hicreti aslen gerekli görmediği şeklinde yorumlamaları⁶⁹ kanaatimizce hatalıdır. Aynı yanılığa bazı Müslüman araştırmacıların⁷⁰ da düşmüş olması üzücüdür. Bu hata, muhtemelen iki fetva arasındaki zaman farkını; zaruret, ikrâh ve tehlikelerle ilgili fıkhi hükümleri yeterince bilmemekten ve fetvanın şartlara göre değişim gösterebildiğini yeterince takdir edememekten kaynaklanmaktadır.

İkrahın niteliği de hükümlere etkisi açısından önemlidir. Öldürme ve sakat bırakmaya yönelik tehditler, ittifakla ağır zarar içeren ikrahlardır. Aç susuz bırakarak veya uzun süreli hapsedme, ağır şekilde dövme de çoğunlukla tam ikrah kapsamında değerlendirilmiştir. Ancak kısa süreli hapis, dayak, sürgün veya bir

66 Mesela altıncı imam Cafer Sâdıka (v. 148/765) nispet edilen bir rivayette "Takiyye benim ve atalarımın dînidir; takiyyesi olmayanın dini de yoktur" denilmektedir. Küleynî, *el-Ustûl mine'l-Kâfi*, 2/219. Ayrıca bkz. Cemil Hakyemez, "Şii Takiyye İnanıcının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c. 3, sayı: 6, s. 129-146; Mehmet Dalkılıç, "Taqiyya (Dissimulation) and its being Fundamental Belief in Shi'a Sect", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sayı: 15, s. 183-217; Mehmet Dalkılıç, "Eleştirel Açıdan Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takiyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, Sayı 7, s. 113-139.

67 Mehmet Dalkılıç, *Şia, Havariç ve Ehl-i Sünnet'te Takiyye*, s. 7-9; Öz, Mustafa, "Takiyye", *DİA*, 39/453.

68 İbn Kudâme, *el-Muğni*, 9/25, 295; "Takiyye", *MvF.*, 13/192. Ayrıca bkz. Nisâ 4/97.

69 Mesela bkz. Harvey, L.P., *Muslims in Spain: 1500 to 1614*, s. 63-64; Stewart, Devin, "The Identity of 'the Mufti of Oran'", s. 266; Pons, Luis Bernabe, "The Mufti of Oran", s. 69-70; Sâdullah, Ebu'l-Kâsım, *Târîhu'l-Cezâiri's-sekâfi*, 1/55-56.

70 Mesela bkz. Abou El Fadl, Khaled, "Islamic Law and Muslim Minorities: The Juristic Discourse on Muslim Minorities from the Second/Eighth to the Eleventh/Seventeenth Centuries", s. 157; Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, 30/289.

miktar para cezasına çarptırılması gibi tehditlerin tam ikrah oluşturup oluşturmadığı tartışmalıdır. Genel kanaat bu tür daha hafif tehditlerin tam ikrah oluşturmayacağı yönündedir.⁷¹

Yakarak öldürme cezası, bu açıdan en ağır ikrah türlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. moriskolara bunun dışında da birçok bedeni ve mali ceza uygulanmıştır. Bu cezalar, engizisyon kayıtlarının yanı sıra moriskoların yazdıkları mektup ve yazılarda da yer almıştır. Moriskoların, II. Bayezid'e (saltanatı: 1481-1512) muhtemelen 1505 civarında yazdıkları mektupta da, ateşle yakma, hapis, dayak, para cezası (tağrım) ve onur zedeleyici davranışlarla cezalandırıldıkları açıkça ifade edilmiştir.⁷² Daha sonraki yıllarda gerçekleşecek olan 'Büyük Gırnata İsyanı'nın liderlerinden Muhammed b. Muhammed b. Davud isimli kişi de, Mağrib (Kuzey Afrika) yöneticilerine kaside biçiminde yazdığı mektupta, o güne kadar Hıristiyanmış gibi görünmekten başka hiçbir çarelerinin olmadığını ifade ederek, II. Bayezid'e gönderilen kasidede anlatılan zulüm ve baskıya dair bilgileri aynı şekilde anlatmıştır.⁷³

Maliki mezhebi içindeki genel kanaat, kişinin malına el konulması, para cezası kesilmesi veya toplumda itibar sahibi bir kimsenin onur kırıcı bir muameleye maruz kalması gibi tehditlerin, yalnızca talak gibi sözlü tasarrufları geçersiz kılacağı; küfür sözünü söyleme, Hz. Peygambere (sa.) hakaret etme gibi dinden çıkarıcı hususlarda ikrah sayılmayacağı yönündedir.⁷⁴

2. Hadesten tahâret: Konuyla ilgili zikredilen hükümler, büyük oranda fıkıhta bilinen hükümler ve ruhsatlardır. Ancak müellifin, teyemmüme imkân bulamayan kimseler için kazaya bırakma dışında önerdiği diğer çözüm yolu olan 'ima yoluyla teyemmüm' dikkat çekicidir. Mağrâvî, bu icthadı, Maliki fakihlerden İbn Nâci et-Tenûhî'nin⁷⁵ (ö. 838/1434) "*Şerh alâ Risâleti İbn Ebi Zeyd el-Kayrevânî*" isimli eserinden nakletmiştir.⁷⁶

71 Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl alâ Muhtasari Halîl*, 5/312; İbn Hacer Askalâni, *Fethu'l-Bâri*, 12/314.

72 Gırnatalı Müslüman bir şairin yazarak II. Bayezid'e gönderdiği, görülen baskı ve zulmü anlatan bu 105 beyitlik Arapça manzum kasidenin tam metni için bkz. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâd*, 1/110-115; Bu kasidenin Türkçe çevirisi için bkz. Azmi Yüksel, "Endülüsten II. Bayezid'a yazılan Anonim Bir Şiir", TTK Belleteri, 1988, c. 52, s. 1575-1583. Değerlendirmeler için ayrıca bkz. İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 346 vd.

73 Kaside'nin içeriğinin özeti için bkz. İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs*, s. 362-363.

74 Derdîr, Sîdî Ahmed b. Muhammed, *eş-Şerhu'l-kebir*, yy. ty. (İsâ el-Bâbi el-Halebi), 2/368.

75 İbn Nâci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kasım Kırbıyık, "İbn Nâci", *DİA*, 20/223-224.

76 Bu bilgi, zikredilen eserde şu şekilde geçmektedir: (Beirut 2007, 1/207)

قال بعض من لاقيه... إن لم يجد ماء ولا تراباً أنه يومي للأرض ويتيمم حكاة عنه أبو عمران الفاسي فلا غرابة فيه.

3. Namaz: Namazların imayla veya kaza yoluyla da olsa mutlaka kılınması vurgulanmıştır. Mektupta da işaret edildiği üzere, namazların ima yoluyla kılınması ile ilgili hükümler, korku namazı hükümlerine kıyasla verilmiştir. Savaşın kızıştığı zamanlarda, sel, yırtıcı hayvan tehlikesi gibi birçok durumda kişi ima yoluyla namaz kılabilir. Kişi gücünün yettiği kadar rükünleri yerine getirir, diğer rükünler ise kendisinden sakıt olur.⁷⁷

4. Haram fiillere zorlanma: Fıkıh literatüründe, ikrah altında söylenmesi istenen sözler veya yapılması istenen fiiller genellikle üç gruba ayrılmıştır:⁷⁸

a. Mükrehin yapması vacip olan fiiller: Domuz eti yemeye veya içki içmeye zorlanmak gibi. Bu fiilleri yapmayı öldürülmesi durumunda kişi günahkar olur.

b. Mükrehin yapması mübah ama direnmesi sevap olan fiiller: Dinini inkâr, Hz. Peygamber'e hakaret etme, puta secde etme, mushafa saygısızlık gibi...

c. Mükrehin hiçbir şekilde yapması caiz olmayan fiiller: Başkasını öldürme veya yaralama gibi... Zinaya zorlanma konusunda genel tavır, caiz görülemeyeceği yönünde ise de, ayrıntıda farklı yaklaşımlar söz konusudur.

Mektup metninde, içki ve domuz etine zorlanma durumunda verilen ruhsat, başka haramlara ikrah durumları için de genelleme yapılarak sunulmuştur. Metinde, ikrah altında dahi caiz olmayan üçüncü gruptaki (Müslümanı öldürme, yaralama, zina, kazf vb.) fiiller göz ardı edilmiş gibi görünmektedir. Diğer bir ihtimal ise, müellifin Hıristiyanlardan bu türden ikrahlarla karşılaşmayacaklarını tahmin etmesidir. Ancak hemen aşağıda bir sonraki maddede ele alacağımız konu, bu ihtimali kısmen zayıflatmaktadır.

5. Gayri müslimlerle evlilik: Müslüman bir kadının Hıristiyan bir erkekle evlenmeye zorlanması konusu dikkat çekicidir. Mezheplerdeki genel kanaate göre, ikrah ve korku altında da olunsa, zina caiz değildir. Ancak belli şartlarda buna ruhsat tanıyan bazı zayıf kabul edilen görüşler mevcuttur. Mağrâvî burada bu kapıyı aralamış görünmektedir ancak fıkhî açıdan bir gerekçelendirmede bulunmamaktadır. Zaten mektup metninde iki istisna dışında kaynaklara atıf yapılmamıştır.

6. Harama karşı hassasiyetin korunması ve Tevriye: Metinde dikkat çeken ve sürekli vurgulanan bir husus, bu haramlar işlenirken bunların haram olduğunun hatırdta tutulması, kalben bu söz ve fiillere itiraz edilmesi, bunlardan hoşlanılmaması ve istek duymadan yapılmasıdır. Küfrü gerektiren sözlerin söylenmesi ve putlar önünde eğilme gibi fiillerin işlenmesi esnasında, kalbin iman konusun-

77 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/313.

78 Serahsî, *el-Mebsût*, 24/48; Derdîr, *eş-Şerhu'l-kebir*, 2/368-369.

da mutmain halde bulunması gerektiği de sıkça hatırlatılmaktadır. Bu vurgudan amacın, haramlara karşı hassasiyetin sürdürülmesi ve bu duruma zaman içinde alışılmasının engellenmesi olduğu tahmin edilebilir. Zira konuyla ilgili âyet-i kerimede⁷⁹, inkâra zorlanan kimselerin “*kalpleri imanla dolu olduğu/kalplerindeki inancı korudukları*” sürece söyledikleri sözlerden sorumlu olmayacakları ifade edilmiştir. Ayetin devamında ise, “*küfre sinesini açan*” kişilerin Allah'ın öfke ve azabına uğrayacakları hatırlatılmaktadır.

Aynı bağlamda üzerinde durulan bir konu ise, küfrü gerektiren sözler söylemeye zorlanan kişinin mümkünse *tevriye* ve *ilğâza* müracaat etmesinin istenmesi ve bu amaca yönelik ayrıntılı örnekler verilmesidir. *Tevriye*, belli bir anlam kasdediliyor gibi görünüp, başka bir anlamı kastetmek demektir.⁸⁰ İlğâz da benzer anlama sahiptir.⁸¹

*Tevriye*ye müracaat etmenin temelinde “zaruret miktarının aşılması” prensibinin⁸² yer aldığı anlaşılmaktadır. Küfrü gerektirecek bir söze zorlanan kişinin, *tevriye* imkânına sahipse, sarîh küfür lafızlarını söylemesi zaruret miktarını aşıyor kabul edilmiş ve caiz görülmemiştir.⁸³ Bunun dışında, haram sözlere karşı hassasiyetin sürdürülmesi ve karşı tarafın baskısına rağmen Müslüman onurunun korunması ve zedelenmemesi gibi başka sebepler de *tevriye*yi gerekli kılabilir. *Tevriye* konusu, fıkıh kitaplarında talaka ikrah konusunda da gündeme gelmekte ve bu imkanın değerlendirilmesi istenmektedir.⁸⁴

Metinde verilen *tevriye* örnekleri, Arap dili açısından anlamlı ama başka dillere çevrilmesi zor olduğu için, mektubun Aljamiado çevirilerinde bunların bir kısmı *hazf* edilmiştir.⁸⁵ (Nitekim biz de mektubun yukarıda verdiğimiz özetinde bunların sadece Türkçe açısından en anlaşılır olanlarını zikrettik.)

7. Osmanlı'nın ümit kaynağı oluşu: Mağrâvî, mektubun sonunda Endülüs Müslümanlarının sıkıntılarını ortadan kaldırması için Allah'a dua etmekte ve bunun da ‘Asil Türklerin hücumları’ (*bi-sadmeti't-Türki'l-kirâm*) ile gerçekleşmesini dilemektedir.

79 Nahl 16/106.

80 Feyyûmî, “v-r-y”, *el-Misbâhu'l-münîr*, 2/656. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “*Tevriye*”, *DİA*, 41/45-47.

81 Feyyûmî, “l-ğ-z”, *el-Misbâhu'l-münîr*, 2/555: *وألغزت في الكلام إلغازا: أتيت به مشبها*

82 Mecelle, bu prensibi “Zaruretlar kendi miktarlarınca takdir olunur” şeklinde formüle etmiştir. (md. 22)

83 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 10/187-188; İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer, *Hâşiye Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/134; Rüyânî, *Bahru'l-mezheb fi furûi mezhebi'l-İmâmi's-Şafii*, 10/105.

84 Mesela bkz. Mevâk, *et-Tâc ve'l-iklil*, 5/311; Derdir, *eş-Şerhu'l-kebir*, 2/368; √ Bâberti, *Şerhu'l-İnâye ale'l-Hidâye*, 9/241.

85 Stewart, Devin, “Dissimulation in Sunni Islam and Morisco Taqiyya”, s. 475.

Endülüs Müslümanları açısından sıkıntılı süreçler devam ederken, Osmanlı devleti de gerek Akdeniz'deki ve gerekse Kuzey Afrika'daki hâkimiyet mücadelesinde Katolik İspanyol krallığıyla karşı karşıya gelmiştir. Osmanlıların Akdeniz'de İspanyollara karşı henüz yavaş da olsa gelişen başarılarının, o dönemde Endülüs Müslümanlarının kurtuluşu için bir ümit kaynağı oluşturduğu görülmektedir.

Her ne kadar Osmanlı devleti Endülüs topraklarını yeniden fethedemese de, İspanyolların Kuzey Afrika'ya yayılmalarına engel olmuştur. Zira Endülüs'teki Müslümanlara karşı giriştikleri "yeniden fetih"i (reconquista) tamamlayan İspanyollar, Kuzey Afrika'ya geçerek 1505'te Mersâ el-Kebîr, 1509'da Vehran (Oran), 1510'da Bicâye ve ardından Tilimsân'ı ele geçirdiler. Oruç ve Hızır reislerin Cezayir'e gelip İspanyollara karşı savaşmaları neticesinde Kuzey Afrika kısa süre sonra İspanyol istilasından kurtulup Osmanlı nüfuzu altına girmiştir. Ancak İspanyollar 1708 yılına kadar Vehrân'ı hâkimiyetleri altında tutmaya devam etmişlerdir.⁸⁶

Garp Ocakları'nın (Fas, Tunus, Cezayir) Osmanlı idaresine geçişinden sonra Osmanlı Devleti bu bölgelerdeki güçlerini kullanarak Endülüs Müslümanlarına yardımcı olmaya çalışmıştır.⁸⁷ Bir taraftan Endülüs Müslümanlarını İspanyol zulmünden kurtarmak için gemilerle Kuzey Afrika'ya ve Anadolu'ya taşıyıp yerleştirmiş; diğer taraftan da II. Selim döneminde (1566-1574) yapılan girişimlerle yukarıda zikrettiğimiz üç yıl süren Büyük Gırnata İsyanı'nın hazırlanmasında ve sürdürülmesinde etkili olunmuştur.⁸⁸

8. Yazışma için Mağrâvî'nin tercih edilmesi: Endülüslü Müslümanların sıkıntılı durumlarını sormak için niçin Mağrâvî'yi tercih ettiklerine dair elimizde kesin bir veri bulunmamaktadır.

Bu tercih, öncelikle bu fakihin halk nezdindeki değeri veya bulunduğu şehirle ilgili olabilir. Kimliğine dair verilen bilgilerden, Venşerisi kadar olmasa da, Cezayir bölgesinde tanınan bir fakih ve müderris olduğu anlaşılmaktadır. Mektubu hangi şehirdeyken yazdığı ise başka bir sebep olabilir. Stewart, Mağrâvî'nin

86 Bilgin, Feridun, *Endülüste Müslümanlar*, s. 226; Özdemir, Mehmet, "Endülüs (Siyasi Tarih)", *DİA*, 11/216. Ayrıntılı bilgi için bkz. Saïdünî, Nâsiruddin, "Cezayir (Tarih)", 7/485-486; Dursun, Davut, "Cezayir", 7/497-499.

87 Osmanlı-Endülüs ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Osmanlı Endülüs Müslümanlarına Yardım Etmedi mi?", *İslâmî Araştırmalar*, 1999, cilt: XII, sayı: 3-4, s. 283-296; Hamîd, Abdüllatif b. Muhammed, "ed-Devletü'l-Usmâniyye ve me'sâtü'l-müslimîn fi'l-Endelüs", *Nedvetü'l-Endelüs: Kurûn mine't-tekalubât ve'l-atâât*, Riyad 1996, 2/93-107.

88 Bilgin, Feridun, *Endülüste Müslümanlar*, s. 225. Ayrıca bkz. Feridun Bilgin, "Gırnata İsyanı (1568-1570) Çerçevesinde Osmanlı-Endülüs İlişkileri", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2009, sayı: 11, s. 117-140.

bu mektubu Fas'tayken yazdığı şeklinde tahminde bulunmuşsa da,⁸⁹ kanaatimizce Vehrân'da yazmış olması daha muhtemeldir. Zaten Vehrân'dan hangi tarihte göç ettiği bilinmemektedir ve bu şehir 1509 yılına kadar Müslümanların elinde kalmıştır. Üstelik mektubunda kendini tanıtırken 'el-Mağrâvî sümme'l-Vehrânî' demektedir. Bu ifade de, mektubunu yazdığı hâlen Vehrân'da olduğu şeklinde yorumlanabilir. Vehrân'ın liman şehri olması sebebiyle, kendisine mektubu ulaştırmanın kolaylığı bir tercih sebebi olarak tahmin edilebilir. Henüz teyide muhtaç son bir ihtimal ise, bu mektubu birden fazla fakihe yazmış olmaları ve ancak bu fakihin cevabının kendilerine ulaşabilmiş olmasıdır. Zamanla ortaya çıkacak yeni bilgiler bu konuya daha fazla ışık tutabilir.

III. SONUÇ

İber yarımadasındaki Müslüman hâkimiyetindeki son şehir olan Gırnata'nın da düşmesiyle, İspanyollar açısından *reconquista* fikrinin askeri-siyasi boyutu tamamlanmış ve dini asimilasyon boyutuna geçilmiştir. Hıristiyan olmak zorunda bırakılan Endülüslü Müslümanlar bütün olumsuz şartlara rağmen İslami inançlarından ve pratiklerinden vaz geçmemişler, kimliklerini gizli de olsa sürdürmeye gayret etmişlerdir.

İbn Ebi Cum'a'nın mektubu, önce Gırnata'da hemen akabinde ise bütün Kastilya krallığında Müslümanların şiddetli baskı ve ölüm tehdidiyle karşı karşıya kaldıkları bir dönemle ilgilidir. Fetva mahiyetindeki bu mektupta, İslam fikhindeki ikrah ve zaruretle ilgili neredeyse bütün ahkâmından faydalanılmıştır. Dönemin şartlarına dair bilgiler göz önüne alındığında, moriskolar açısından 'tam/mülcî ikrah' durumunun gerçekleştiği ve bu açıdan Mağrâvî'nin mektubunda yer verdiği hükümlerin klasik fıkıh mirası ile büyük oranda uyum içinde olduğunu söylemek mümkündür.

Çok sonraki yıllarda (1563 ve 1609 tarihli) *Aljamiado* diline çevrilmiş yazma nüshalarının bulunduğu göz önüne alındığında, bu fetvanın moriskoların İslamî gizlice yaşamaları konusunda meşruiyet çerçevesini oluşturan bir metin olduğu söylenebilir. Dönemin engizisyon kayıtları da moriskoların bir asırdan fazla süreyle İslam'ı gizlice yaşamaya devam ettiklerini net olarak ortaya koymaktadır.

Bazı araştırmacıların bu mektupla Venşerisi'nin hicreti zorunlu gören fetvasını kıyaslamaları ise isabetli değildir. Her fetva, müsteftinin içinde bulunduğu şart-

89 Stewart, Devin, "The Identity of 'the Mufti of Oran'", s. 278.

larla birlikte değerlendirilmelidir. Venşerisi'nin fetvası Gırnata'nın düşmek üzere olduğu günlere aitken, bu fetva ikrah ve zaruret durumundaki Müslümanların şartlarını esas almaktadır.

Mektubun üslubu, aynı zamanda Gırnata'nın işgali üzerinden henüz sadece 11-12 yıl geçmiş olması sebebiyle, İspanya'nın yeniden 'Endülüs' olması yönündeki beklenti ve ümidin izlerini içermektedir. Mektubun genelinde, öncelikle teselli etmeye, sonrasında ise moral ve motivasyon vermeye yönelik bir üslup net olarak görülmektedir.

Bu mektup, moriskoların *takiyye/tukâh* yoluyla canlarını, mallarını, namuslarını ve inançlarını koruma uygulamasına dair halen elimizdeki tek dini metin durumundadır. Henüz tespit edilmemiş muhtemel başka mektup ve fetvaların ilerde ortaya çıkma ihtimali de elbette söz konusudur. Tespit edilecek bu yeni metinler, İspanyol hâkimiyeti altındaki Endülüs Müslümanlarının mahzun tarihine daha fazla ışık tutmayı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abou El el-Fadl, Khaled, "Islamic Law and Muslim Minorities: The Juristic Discourse on Muslim Minorities from the Second/Eighth to the Eleventh/Seventeenth Centuries", *Islamic Law and Society*, 1/2 (1994), s. 141-187.
- Ahmed, Muhammed Razzûk, "et-Tecrübütü'l-Endelüsiyyetü'l-mûriskiyye", *Nedvetü'l-Endelüs: Kurûn mine't-tekallubât ve'l-atâât*, 2. cilt, Riyad 1996, s. 3-39.
- Arangül, Muammer, *İslam Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Bâberti, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud (786/1384), *Şerhu'l-Înâye ale'l-Hidâye* (Fethu'l-Kadir hamışinde), Kahire 1389/1970, I-X.
- Beydilli, Kemal, "İspanya (Tarih)", *DİA*, 23, 162-164.
- Bilgin, Feridun, *Nasriler (Benî Ahmer) Devleti sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)*, Doktora tezi, 2010. [*Endülüste Müslümanlar*]
- Cemalettin, Abdullah Muhammed, "Tardu'l-müslimîn min Endelüs: Marâhiluh, Âsaruh ve Netâicuh", *Nedvetü'l-Endelüs: Kurûn mine't-tekallubât ve'l-atâât*, 2. cilt, Riyad 1996, s. 111-138.
- Dalkılıç, Mehmet Dalkılıç, "Taqiyya (Dissimulation) and its being Fundamental Belief in Shi'a Sect = Takiyye Kavramı ve Şia Mezhebinde Bir İnanç Prensipli Haline Gelişi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sayı: 15, s. 183-217.
- _____, *Şia, Havariç ve Ehl-i Sünnet'te Takiyye*, YL Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987.
- Demirci, Kürşat, "Engizisyon", *DİA*, 11/238-241.
- Demirci, Mustafa, "Endülüs'te Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Convivia ya da Pax Islamica", *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*, Konya 2016, s. 431-442.
- Derdîr, Sidî Ahmed b. Muhammed (1201/1786), *eş-Şerhu'l-kebir*, yy. ty. (İsâ el-Bâbî el-Halebî), I-IV.

- Ebu'l-Kâsım Sa'dullah, *Târîhu'-Cezâiri's-sekâfi*, Cezayir 2007, I-X.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed (770/1368), *el-Misbâhu'l-münîr fî ğaribiş-Şerhi'l-kebir*, Beyrut ts. I-II. (*el-Misbâhu'l-münîr*)
- Gökalp, Hüseyin, *Sosyo-kültürel ve Dini Açılardan Moriskoların Tarihi*, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010. [*Moriskoların Tarihi*]
- Haccî, Abdurrahman Ali, *Hicretu ulemâi Endelüs ledâ sukûti Ğarnâta*, Ebu Dabi 2003.
- Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1990, I-IV.
- Hakyemez, Cemil, "Şii Takiyye İnancının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c. III, sayı: 6, s. 129-146.;
- Hattâb, Mahmud Şit, *Kâdetü fethi'l-Endelüs*, yy. 2003 (Menâr li'n-neşr ve't-tevzî), I-II.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer (1252/1836), *Hâşiye Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerh Tenviri'l-ebşâr*, İstanbul 1985 → Kahire 1389/1969 baskısından ofset, I-VIII. (*Reddül-muhtâr*)
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yusuf Hüt, Riyad 1409, I-VII.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (852/1448), *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, nşr. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz ve diğerleri, Beyrut 1379, I-XIII. (*Fethu'l-Bârî*)
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (620/1223), *el-Muğni*, Kahire 1968, I-X.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Mukaddimâtül-Mümehhidât*, I-III, Beyrut 1408/1988.
- _____, *el-Beyân ve't-tahsil ve'ş-şerh ve't-tevcih ve't-talil fi'l-mesâilil-mustahrace*, thk. Muhammed Haccî, Beyrut 1408/1988, I-XX. [*el-Beyân ve't-tahsil*]
- İnân, Muhammed Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs ve Târîhu'l-Arabi'l-mutenassarîn*, Kahire 1987.
- Kalın, İbrahim, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, İstanbul 2016.
- Kettânî, Ali b. Muhammed (2001), *İnbiâsu'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Beyrut 2005.
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûni ve İbrahim Ettafeyyîş, Kahire 1964, I-XX.
- Küleyni, Muhammed b. Yakub, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran, 1388.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed (1041/1632), *Ezhârû'r-riyâd fi ahbâri Kâdi 'İyâd*, Kahire 1939, I-V.
- _____, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*, nşr. İhsan Abbas, Lübnan 1997, I-VIII.
- Mevvâk, Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Abderî (897/1491), *et-Tâc ve'l-iklil alâ Muhtasari Halîl*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât, Beyrut 1416/1995, I-VIII.
- Öz, Mustafa, "Takiyye", *DİA*, 39/453-454.
- Özaydın, Abdülkerim, "Aragon", *DİA*, 3/263-265
- Özdemir, Mehmet, "Endülüslü (Siyasi Tarih)", *DİA*, 11/211-216.
- _____, "Endülüslü'nün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar", *Endülüsten İspanya'ya*, Ankara 1996, s. 25-48.
- _____, "Gırnata", *DİA*, 14/51-57.
- _____, "Moriskolar", *DİA*, 30/288-291.
- _____, "Müdeccenler", *DİA*, 31/465-467.
- Pons, Luis Bernabe, "The Mufti of Oran", *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History, Volume 6: Western Europe (1500-1600)*, Ed. D. Thomas and J. Chesworth, Leiden 2014, s. 67 -72

- Rûyânî, Abdolvâhid b. İsmail (ö. 502/1108), *Bahru'l-mezheb fi furûi mezhebi'l-İmâmiş-Şafii*, thk. Tarık Fethi Seyyid, Beyrut 2009, I-XIV.
- Sâmerrâî, Halil İbrahim ve dğrl., *Târihu'l-'Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*, Beyrut 2000.
- Serahsî, Ebu Bekir Muhammed b. Ebû Sehl (483/1090), *el-Mebsût*, Beyrut 1414/1993 → Kahire 1324-1331'den ofset, I-XXX.
- Stewart, Devin, "Dissimulation in Sunni Islam and Morisco Taqiyya", *Al-Qantara: Revista de estudios árabes*, XXXIV/2 (2013), s. 439-490.
- _____, "The Identity of 'the Mufti of Oran', Abu'l-Abbas Ahmad b. Abi Jum'ah al-Maghrawi al-Wahrani (d. 917/1511)", *Al-Qantara: Revista de estudios árabes*, XXVII/2 (2006), s. 265-301.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'l-müslimîn fi'l-Endelüs*, Beyrut 2005.
- Tâzî, Abdülhâdi, *el-Mağrâvî ve fikruhu't-terbevi min hilâli kitabihî Câmiu' cevâmii'l-ihâsâr ve't-tibyân fimâ yarûdu li'l-muallimîn ve âbâ's-sibyân*, Riyad 2012
- Tinbuktî, Ahmed Baba b. Ahmed (1036/1627), *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-Dibâc*, nşr. Abdulhamid Hirâme, Trablus 2000.
- Van Koningsveld, P. S. ve G. A. Wieggers, "The Islamic Statute of The Mudejars in the Light of a New Source", *Al-Qantara: Revista de estudios árabes*, XVII/1 (1996), s. 19-58.

EK: Mektubun Arapça Metni

رسالة مفتي أحمد بن بوجمعة المغراوي إلى المورسكيين^١

الحمد لله، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلّم تسليمًا.

إخواننا القابضين على دينهم كالقابض على الجمر، من أجزل الله ثوابهم فيما لقوا في ذاته، وصبروا النفوس والأولاد في مرضاته، الغرباء القرباء إن شاء الله، من مجاورة نبيه في الفردوس الأعلى من جنّاته، وآرثو سبيل السلف الصالح في تحمّل المشاق، وإن بلغت النفوس إلى التراق. نسأل الله أن يلفظ بنا، وأن يعيننا وإياكم على مراعات حقه بحسن إيمان وصدق، وأن يجعل لنا ولكم من الأمور فرجًا ومن كل ضيق مخرجًا.

بعد السلام عليكم من كاتبه إليكم، من عبيد الله أصغر عبيده، وأحوجهم إلى عفوّه ومزيده، عبيد الله تعالى أحمد بن بوجمعة المغراوي ثم الوهراني، كان الله للجميع بلطفه وسنّره، سائلًا من إخلاصكم وغربتكم حُسن الدعاء، بحسن الخاتمة والنجاة من أهوال هذه الدار، والحشر مع الذين أنعم الله عليهم من الأبرار، ومؤكّدًا عليكم في ملازمة دين الإسلام، أمرين به من بلغ من أولادكم إن لم تخافوا دخول شرّ عليكم من إعلام عدوّكم بطويتكم. فطوبى للغرباء الذين يصلّحون إذا فسّد الناس، وإن ذاك الله بين الغافلين كالحَيّ بين الموتى. فاعلموا أنّ الأصنام خشبٌ منجور، وحجرٌ جلمود لا يضر ولا ينفع، وأن الملك لله، ما اتّخذ الله من ولد وما كان معه من إله. فاعبدوه، واصطبروا لعبادته.

فالصلاة ولو بالإيماء، والزكاة ولو كأنها هدية لفقيركم أو رياء، لأنّ الله لا ينظر إلى صوركم ولكن إلى قلوبكم. والغسل من الجنابة ولو عومًا في البحور. وإن مُنعتم فالصلاة قضاءً بالليل لحقّ النهار، وتسقط في الحكم طهارة الماء، وعليكم بالتييم ولو مسحًا بالأيدي للحيطان، فإن لم يمكن

^١ هذه رسالة وجهت من أحد فقهاء المغرب إلى جماعة العرب المنتصرين، يقدم إليهم بعض النصائح التي يعاون اتباعها على تنفيذ أحكام الإسلام خفية، وبطريق التورية والتستر. وتاريخ هذه الرسالة هو غرة رجب سنة ٩١٠ هـ، (٢٨ نوفمبر سنة ١٥٠٤).
عثر على هذه الوثيقة المؤرخ المصري محمد عبد الله عنان (المتوفى: ١٤٠٦ هـ) خلال بحوثه في مكتبة الفاتيكان الرسولية برومة. وهي تقع ضمن مجموعة خطية من المخطوطات البورجوانية (Borgiani). وقد وصف هذا المخطوط في فهرس مكتبة الفاتيكان (فهرس دلافيدا) بأنه المقدمة القرطبية. وفي صفحة عنوانه بأنه: كتاب نزهة المستمعين. وتشغل هذه الوثيقة في المخطوط المشار إليه أربع صفحات (١٣٦-١٣٩) ومن جهة أخرى فقد عثر محمد عنان بنص هذه الوثيقة مثبتا في إحدى مخطوطات الأحميادو المحفوظة بمكتبة أكاديمية التاريخ بمدريد (مجموعة سافدرا).

فالمشهور سقوط الصلاة وقضاؤها لعدم الماء والصعيد، إلا أن يمكنكم الإشارة إليه بالأيدي والوجه إلى تراب طاهر أو حجر أو شجر مما يُتَيَّم به، فاقصدوا بالإيحاء، نقله ابن ناجي في شرح الرسالة لقوله عليه السلام: فأتوا منه ما استطعتم.

وإن أكرهوكم في وقت صلاة إلى السجود للأصنام، أو حضور صلاتهم، فأحرموا بالنية وأنووا صلاتكم المشروعة، وأشيروا لما يшиرون إليه من صنم ومقصودكم الله، وإن كان لغير القبلة، تسقط في حقكم كصلاة الخوف عند الالتحام.

وإن أجبروكم على شرب الخمر، فاشربوه لا بنية استعماله. وإن كلفوا عليكم خنزيرًا، فكلوه ناكرين إياه بقلوبكم ومعتقدين تحريمه. وكذا إن أكرهوكم على محرّم. وإن زوّجوكم بناتهم فجائز لكونهم أهل الكتاب. وإن أكرهوكم على إنكاح بناتكم منهم، فاعتقدوا تحريمه لولا الإكراه، وأنكم ناكرون لذلك بقلوبكم، ولو وجدتم قوة لغير ثمّوه. وكذا إن أكرهوكم على ربّا أو حرام، فافعلوا منكرين بقلوبكم، ثمّ ليس عليكم إلا رؤوس أموالكم، وتتصدّقون بالباقي إن تبتم لله تعالى. وإن أكرهوكم على كلمة الكفر، فإن أمكنكم التورية والإلغاز فافعلوا. وإلا فكونوا مطمئني القلوب بالإيمان إن نطقتم بها ناكرين لذلك. وإن قالوا: اشتهوا محمدًا، فإنهم يقولون له مدد، فاشتموا مددًا، ناوين أنه الشيطان، أو مدد اليهود فكثير بهم اسمه. وإن قالوا: عيسى ابن الله، فقولوها إن أكرهوكم، وأنووا إسقاط مضاف، أي عبد الله مريم، معبود بحق. وإن قالوا: قولوا المسيح ابن الله فقولوها إكراهًا، وانووا بالإضافة للملك كبيت الله لا يلزم أن يسكنه أو يحل به. وإن قالوا: قولوا مريم زوجة له، فانووا بالضمير ابن عمّها الذي تزوّجها في بني إسرائيل ثم فارقتها قبل البناء، قاله السهيلي في تفسير المبهم من الرجال في القرآن، أو زوّجها الله منه بقضائه وقدره. وإن قالوا: عيسى تُوفّي بالصّلب، فانووا من التوفية والكمال والتشريف من هذه، وإماتته وصلبه وإنشاد ذكره، وإظهار الثناء عليه بين الناس، وأنه استوفاه الله برفعه إلى العلوّ.

وما يعسر عليكم فابعثوا فيه إلينا تُرشدكم إن شاء الله على حسب ما تكتبون به. وأنا أسأل الله أن يبدل الكره للإسلام حتى تعبدوا الله ظاهرًا بحول الله من غير محنة ولا وجلة، بل بصدمة التزك الكرام. ونحن نشهد لكم بين يدي الله أنّكم صدقتم الله ورضيتم به. ولا بدّ من جوابكم والسلام عليكم جميعًا.

بتاريخ غرة رجب عام عشرة وتسعمائة، عرف الله خيرته.

يصل إلى الغرباء إن شاء الله تعالى.